

KIRJANDUSE AJALOO MÕTE

Uuem aeg on igasugused „suured narratiivid” kahtluse alla pannud. Nende hulka võiks lugeda ka kirjanduse ajalood, mille üllitamist ju minevikus, vähemalt alates XIX sajandi positivistlikust lõpust nii suuremad kui ka väiksemad rahvad on oma aukohuseks pidanud. Kirjanduslugudele tugineb suuresti iga rahva kirjanduse kaanon. Selle tipud omakorda koonduvad maailmakirjanduse ajalugudesse ja kaanonisse.

Eesti Võrdlev Kirjandusteaduse Assotsiatsioon pidas hiljuti maha oma 8. rahvusvahelise konverentsi. Selle teemaks olidki rahvuslikud ja rahvuseülesed kirjanduse ajalood kirjanduskaanoni kujundajana. Tartus 2009. aasta septembri lõpus toimunud konverentsil kuulati ära üle 40 ettekande, pooled neist välismaa õpetlastelt, kes olid saabunud tosinalt maalt.

See teema erutab. Eriti väiksematel ja noorematel kultuurrahvastel püsib see hingel. Piisab käimisest Ida- või Kesk-Euroopa pealinnades – kõikjal vaatavad suurimatelt väljakutelt või südalinna parkidest vastu rahvuskirjanduse rajajate kujud. Sloveenia pealinna Ljubljana keskväljakul kõrgub romantikust luuletaja France Prešereni ausammas. Riia Vabadussamba läheduses pargialal, mis on õigupoolest peaplatsi jätk, asub Jānis Rainise suurejooneline monument. Eestis, kus rahvuse ajaloo varajasest järgust peale on ikka kiivalt jälgitud ja hoolt kantud, et ükski suguvend liiga „kõrgeks ei kasvaks”, paiknevad Kreutzwaldi mälestussambad hajutatumalt: väikeses Võrus küll piisavalt nähtavas paigas, kuid

Tartus ja Tallinnas väliskülaliste esimesest pilguhaardest eemal, vastavalt siis Emajõe kesklinnapoolsel kaldal ja Kadrioru pargis. Tartus ei puudu ka Juhan Liiv, aga nagu luuletaja oma elu saatis mööda peaaegu tähelepandamatuna, nii ei pruugi suurem osa tartlasigi teada, et Liivi mälestuskivi tuleb otsida Ajalooarhiivi kõrvalt paigast, kus kunagi ühes majakeses, mida nüüd enam ei ole, Liiv palavikulises loomemhoos kirjutas „Varju” ja paljud oma kuulsaimad luuletused. Muidugi kõrgub Tartus Toomkiriku kõrval veel Kristian Jaak Peterson, kuid see on juba uuemast ajast. Amandus Adamsoni Lydia Koidula ehib luuletajanna sünnilinna Pärnut. Igal juhul on kõik need eesti rahvuskirjanduse tugisambad avalike visuaalsete märkidena jäädvustatud – lootuses, et nad rahvuse teadvuses sel kombel kauem püsivad. Kui palju üks või teine aeg või põlvkond neid märkab, on iseküsimus.

Miks on erinevad rahvad kirjandust nii oluliseks pidanud? Eks ikka sellepärast, et kirjandus katab kõige avaramalt nähtust, mida me nimetame vaimsuseks. Kunstiloomel laial väljal on ta sisemiselt kõige mitmekesisem. Just eriti väiksematel rahvastel, kelle filosoofiline traditsioon on napp, asendavad kirjanikud filosoofe. Kirjandus ongi ju omamoodi filosoofia – kuid just see kujunditesse hajutatud mõte, mis jõuab vastuvõtjani varem kui mõte – meelte kaudu, ja enamasti settib sinna seltsamal põhjusel püsivamalt. Ka sellepärast, et see, mida me eesti keeles nimetame sõnaga „vaimsus”, ei ammendu ainuüksi mõttega, intellekti produktiga.

Mis siis ikkagi saab tänasest päevast? Ons rahvuslikud kirjanduslood lõplikult aegunud? Kas nüüd on saabunud aeg, kus rahvusele muid lugusid peale poliitikute, näitlejate ja telestaaride elulugude enam ei olegi vaja? Meist suuremate rahvaste kogemus seda oletust siiski ei kinnita. Mis ka ei oleks seniste kirjandusajalugude puudused, uute kirjandusajalugude loomine paistab enamikus maades ikkagi jätkuvat. Seda kuulsime konverentsi ettekannetest. Leedus on pärast uut riikliku iseseisvust avaldatud juba kolm leedu kirjanduse ajalugu. Rumeenias ilmus 2008. aastal sealse mainekaima kirjandusajaloolase Nicolae Manolescu monumentaalne „Rumeenia kirjanduse kriitiline ajalugu” (Manolescu 2008). Uued kirjanduslood ei puudu Lätis. Seega tundub püsivat arusaam sellest, et rahvuse vaimse ajaloolist kulgu ei suuda selle peajoonetes paremini kokku võtta miski muu kui rahvuslik kirjanduslugu.

Ka rahvuseülestel kirjandusajalugudel loomine jätkub, kuigi siin nähtub senisega võrreldes uusi lähenemisi. Nii näiteks on ICLA (Rahvusvahelise Võrdleva Kirjandusteaduse Assotsiatsiooni) organiseerival toel koostatud mahukad uued rahvuseülese kirjandusajaloo köited „Ida- ja Kesk-Euroopa kirjanduskultuuride ajalugu” (Cornis-Pope, Neubauer 2004, 2006, 2007) ja „Romantiline proosakirjandus” (Engel, Dieterle, Gillespie 2008). Kõigisse nimetatuisse on andnud oma panuse ka eesti õpetlased. „Ida- ja Kesk-Euroopa kirjanduskultuuride ajalugu” on üles ehitatud temaatilis-ajalooliste „sõlmedena”, mida oma rahvusliku kultuuri vaatekohast iseloomustavad eri maade kirjandusuurijad.

Kahtlemata sisaldavad need rahvuseülesed uued kirjandusajalood väärtuslikku materjali ja on suurte maailmakirjanduse leksikonide tänuväärne laiendus. Ületatud ei ole aga kompilatiivsu-

se põhimõte. Kokku on pandud paljud rahvuslikud nägemused – need on muidugi tihti küllaltki juhusliku iseloomuga, olenedes sellest, millele üks või teine rahvuslik kirjutaja rõhu asetab. Ühtset lugu, mis kogu nähtuse kontuure haaraks ning püüaks üldistada selle tähendust Euroopa või maailmakirjanduse väljal, ei teki. Kõikehõlmavate visioonide sügenemiseks puudub vähemalt praeguses kultuurisituatsioonis vähimgi eeldus juba sellepärast, et ka kõige võimekamatel uurijatel-kirjutajatel ei ole juurdepääsu suuremale osale kirjandusest. Teoorias võib küll lihtsalt üles ehitada mitmesuguseid ideaalseid kujutelmi kirjanduslugudest, kuid need ei ole isegi märksa vähem ideaalsel kujul teostatavad seni, kuni kirjandusteoste tõlkimise kulg ei näita pööret avardamisele ning kirjanduse õpetamine eriti ülikoolides ei saa üle rahvuslik-regionaalsest killustatusest.

Missugune on olukord taasiseseisvunud Eestis? Jah, 2001. aastal ilmus meilgi uus „Eesti kirjanduslugu” (Annus, Epner, Järv, Olesk, Süvalep, Velsker 2001). See on rikkalikuma pildimaterjaliga kui ükski varasem sellelaadne raamat. Mõnestki uuemast kirjandusest vaatatakse lugejale peale foto vastu ka maali reproduktsioon. Kaasatud on pagulaskirjandus, millest nõukogude ajal sai kirjutada ja rääkida üksnes osati, ideoloogilise kallutatuse märgi all. Kiiduväärselt tsiteeritakse värvikamaid löike ja ütlushi kirjanuskriitikast või monograafiatest. Lõppu paigutub valikbibliograafia, kuhu on püütud hõlmata üldistavamaid käsitlusi eesti kirjanduse kohta.

Just praegu oma kodust eksemplari sirvides avastan, et leheküljele 411 järgneb lehekülg 416 – vahelt puudub viis lehekülge! See on muidugi tehniline praak, aga tundub küll, et peegeldab kiirustamist ka raamatu sisulises tegemises. Teosest ei leia eraldi peatükki maailmakirjanduse tõkelise retsept-

siooni kohta, mis samas ju eesti kirjan-
duse kulgu, teisenemist ja samuti luge-
jat pole mõjutanud sugugi vähem kui
eesti algupärane kirjandus. Saavutused
sel väljal olid silmapaistvad nii sõjaeel-
ses kui ka Nõukogude Eestis. Küsitava-
na tundub sõjajärgse pagulaskirjanduse
käsitlemine lahus kodumaal loodud
kirjandusest. Teemad võisid muidugi
erineda ja ideoloogiline olu lahkeski
jäigalt, samas kui esteetilis-filosoofili-
sel pinnal ei saanud ju alates vähemalt
1960. aastate algusest nähtuda mingit
sügavamat lõhet. Maailmakirjanduses
toimuvast olid suurepäraselt teadlikud
kõik ärksamad kirjanikud kodumaal.
Tõlgetena oli maailmakirjanduse klassi-
ka neile märksa kättesaadavam kui
pagulaskirjanikele. Kuigi pagulaste
saavutusi, eriti proosa valdkonnas, ei
tule alahinnata, loodi olulisemat eesti
kirjandust siiski Eestis.

Päris kindlasti on „Eesti kirjandus-
loos” paigast ära peatükkide proport-
sioonid. Eestlased on uusimas ajaloos
ilmutanud end tragi modernistliku rah-
vana, kellele eeskätt läheb korda see,
mida just antud ajaloohetkel siinsamas
teevad need, kes on elus ja kes soovita-
valt on ka noored. Ent isegi seda tea-
des... Kreutzwaldi „Kalevipojast” teha-
se „Eesti kirjandusloos” juttu heal
juhul kahel leheküljel, Juhan Liivi luu-
le iseloomustamiseks on piisanud poo-
lest leheküljest.

Eespool mainitud konverentsil mär-
kis Cornelius Hasselblatt mitmeid
muidki kallutatusi „Eesti kirjandus-
loos”, iseäranis aga selles, et kirjutava-
tele naistele on pühendatud märksa
vähem ruumi kui meestele. Eesti kir-
janduses on naiste üldine panus tegeli-
kult vägagi suur. See algab juba kunst-
kirjandusele eelnenud rahvalaulust,
mida löid esmajärjekorras meie naised.

Seegi tähelepanek on omal kohal.
Eesti rahvust tegid eeskätt mehed. Ka
kirjandusteadust ja seniseid kirjandus-
lugusid on vorminud peaaesjalikult

nemad, väärtushinnanguid mehe posit-
sioonilt oma soo poole kallutades. Mis
aga puutub antud konkreetseesse raa-
matusse, siis üritasin juba konverentsil
Hasselblatti kriitikat mahendada. Raa-
mat tehti rahutul üleminekuajal kesk-
igat sorti visklemisi ja maiseid häda-
sid. Enamik autoreid on Tartu Ülikooli
õppejõud. Tean hästi, kui keeruline oli
headel kolleegidel kirjastuse tellimust
täita. Uus aeg ja süsteem tõid aina uusi
nõudeid, üks reform ja akrediteerimine-
evalveerimine järgnes teisele. Õppetöö
koormus, pinged ja vastutus ei saanud
soodustada süvenemist.

Küsimus ongi pigem selles, kes peak-
sid hoolt kandma uute kirjanduslugude
eest? Kas ülikoolide õppejõud, kel
lisaks uurimistööle lasub kohustus
pidada loenguid, seminare, tegelda
kraadiõppuritega, või need uurijad, kes
endisel ENSV TA liinil jätkavad Unde-
ri ja Tuglase Kirjanduskeskuses Tallin-
nas ning Eesti Kirjandusmuuseumis
Tartus? Kindlasti ei saa funktsioone
määratledes rangemaid eraldusjooni
vedada, kuid tõsiasi on see, et nõukogu-
de perioodil võttis mitmekõitelise „Ees-
ti kirjanduse ajaloo” (I–V, 1965–1991)
ettevalmistamise põhikoorma enda
kanda TA Keele ja Kirjanduse Instituudi
kirjandussektori kollektiiv. Täiesti
arusaadav, et mingid üsna suured osad
toonases kirjandusloos ei rahulda täna-
päeval enam üldse. Kummatigi, kui
soovida põhjalikumalt teavet, olgu
Kreutzwaldi „Kalevipoja”, Juhan Liivi
luule või mõne muu sellise nähtuse
kohta, millest ideoloogilise võitluse
tuuled lausa tasandavalt või tühistav-
alt ei saanud üle käia, siis seda leiab
just „Eesti kirjanduse ajaloo”.

2008. aastal üllitas Underi ja Tugla-
se Kirjanduskeskus Piret Kruuspere
toimetamisel mahuka raamatu „Eesti
kirjandus paguluses XX sajandil” (822
lk; Kruuspere 2008). Peatükkide auto-
rid, osa neist tänaseks manalasse vari-
senud, on valdavalt Underi ja Tuglase

Kirjanduskeskuse ja Eesti Kirjandusmuuseumi uurijad. Seega ei ole Teaduste Akadeemia liin oma missiooni unustanud. Raamat täidab kahtlemata eeskujulikult oma talletusliku eesmärgi: ei ole küll vist ühtki trükis avaldatud pagulasautorit, keda „Eesti kirjandus paguluses XX sajandil” kas või lühidalt ei iseloomustaks. Kohati hakkavad peatükid hargnema eraldi nais- ja meesliini pidi, millest aimub XX sajandi lõpu soouurimusliku kultuuriteaduse mõjutusi. Pikem eraldi peatükk on tõlkekirjandusest – see, mille puudumine „Eesti kirjandusloos” annab iseäranis tunda. Kontrast on seda kõnekam, et nii tõlkeline kui ka käsitluslik maailmakirjanduse retseptsioon Nõukogude Eestis ületas mäekõrguselt selle, mida paguluses suudeti välismaisest kirjandusest haarata ja tõlkida. Lisaks üritab pagulaskirjanduse ajaloo raamat kirjeldada eesti (pagulas)autorite projektsiooni väljapoole eestikeelset kultuuri-ruumi, jättes selleski varju „Eesti kirjandusloos”.

Pagulaskirjandus on nüüd ülipõhjalt kult talletatud. Seal tõesti midagi uut juurde enam ei teki. See peatükk on valmis. Seda võib ja tulebki muidugi ümber kirjutada – siis aga pagulasloomet eesti kirjanduse suurde ühisplaani haarates, mille kaanoni seinu kindlasti lõpmatult laiali venitada ei anna. Peavad selguma väärtused, neid aga ei loo lihtne töö, et kirjutaja oli meessoost või naissoost, et oli poliitiline patrioot või teisitimõtlev.

Mis saab Eestis endas loodud ja aina tormilisemalt pealekasvavast kirjandusest? Kas üldse on mõeldav, et kogu päratut kirjandusmassi, milles uusimal ajal ähmastuvad peaaegu igasugused piirid elukutseliste ja asjaarmastajate loomingu vahelt, suudaks üldistada ja kirjeldada parimgi kirjandusuurijate kollektiiv – ka siis, kui kõik eesti õpetlased, mis asutuses nad ka ei tegutses, oma jõud ühendaksid?

Olen selle võimaluse suhtes tõesti skeptiline. Liiati oleks ülim idealism oletada, et väikesel maal ühel ajakillul satuksid kirjandusajaloo kirjutajate kollektiivi ühtlaselt võimekad uurijad, kes mitte ainult ei suudaks kogu kirjanduslikku loomekulgu selle eri tahkudes ja seostes n-ö objektiivselt kirjeldada, vaid oskaksid teha valikuid, eristada algupära matkimisest, võrdlevalt juurde ja kaasa kombata kirjanduse suuremat, eestikeelset kirjandust ümbritsevat välja.

Pigem võiks oodata uusi isiksuslikke kirjandusajalugusid, selliseid, nagu olid omal ajal Tuglase „Lühike eesti kirjanduslugu” (Tartu, 1934) ja Ristikivi „Eesti kirjanduse lugu” (Stockholm, 1954). Ajalookogemus tõestab, et eeldusi isiksusteks kasvada on kirjanikel rohkem kui teadlastel. Nende loodud kirjanduslugudest ei saa eeldada kõikekatvust, ammendavaid kirjeldusi, seda kindlamini aga võivad nad kirjandusloomet n-ö seestpoolt kombates rahvuskirjanduse esteetilis-filosoofilist suurt plaani märgistada keele ja kujundi sellistes seostes, et see vastuvõtjais püsivamalt settib.

Mis ei tähenda aga sugugi, et elukutselised kirjandusuurijad isiksuslikke kirjanduslugusid looma ei küüniks. Kui näiteks Endel Nirk saanuks kirjutada oma ülevaate teosed „Estonian Literature” (Tallinn, 1970) ja „Eesti kirjandus” (Tallinn, 1983) ideoloogiliselt vabamas olustikus, võinuksid need olla küllaltki lähedased ühe-autori-kirjandusloos ideaalile. Lisaks teadmistele aimub neis tundlikkust ja respekti loovuse vastu.

Tegelikult ongi ju selline ühe mehe kirjutatud eesti kirjanduse ajalugu uusimas ja päris vabas õhustikus juba ilmale sündinud. Cornelius Hasselblatti „Eesti kirjanduse ajalugu” (Hasselblatt 2006) jäädvustab eesti kirjanduse peajooni suure põhjalikkusega algusest kuni praeguse elava kirjandusolu seika-

deni. Kuigi baltisakslaste järeltulijast autoril ei ole mingit raskust jälgida eesti kirjanduskulgu „seestpoolt” – ja ajaloolistes baltisaksa seostes lisandub „seesoolsust” avardavaidki aktsente –, jääb see hinnatav teos eesti kultuuri-ruumist ometi kahetsusväärselt välja vähemalt senikaua, kuni seda eesti keelde ei tõlgita. Saksa keele roll ei ole XXI sajandi haku Euroopas ega maailmas enam kaugeltki see, mis oli XIX sajandil. Seega on Hasselblatti raamatu praegune sihtpublik peaausjalikult saksakeelne.

Põhiraskust kirjandusajalugude kirjutamisel kujutab endast üha kirjelduse ja tõlgenduse konflikt. Hea kirjeldaja ei pruugi olla hea tõlgendaja, ja vastupidi. Kui panna rõhk kirjanike elulugudele ja kirjandusolustikule, siis kirjandusajaloo tõlgendav-mõtestav kese hajub tavaliselt laiali. Vägagi riskantne on kirjandusajaloo autoril, kes ei ole kultuuris esile tõusnud isiksuse-na, võtta endale julgus tõlgenduslikult hinnata mõnd kirjanikku, teost või nähtust. Märksa kindlamal pinnal liigub ta sel juhul, kui haarab oma kirjeldusse hinnangulisi vaatepunkte, mis kriitikas või senistes kirjanduslugudes on juba esile küündinud, ajaloofaktiks saanud.

Uusimalgi ajal ei ole nimetatud võimalus kõrvale jäänud. Näiteks ilmus Hispaanias rohkem kui kahekümne aasta jooksul neljateistkõiteline (igas köites 700–800 lehekülge) Felipe B. Pedraza Jiménez ja Milagros Rodríguez Cácerese „Hispaania kirjanduse käsiraamat” (Pedraza Jiménez, Rodríguez Cáceres 1980–2002). Raamat ei püüdle isiksuslikkusele, küll aga annavad autorid põhjalikult edasi kriitika kõige olulisemaid hinnanguid konkreetsete nähtuste kohta. Iga peatüki lõpus on eraldi nimekirj tsiteeritud allikatest ja muudest antud teema kohta ajas esile küündinud käsitlustest, sealhulgas muudiski keeltes kui hispaania keel.

Nimetatud kirjanduslugu võiks eesti kirjanduse tulevasele ajaloole eeskuju anda kui mitte teisiti, siis vähemalt ses mõttes, et selle on kahasse kirjutanud mees ja naine. Loodetavasti hakkab meiegi õpetlaste seast esile tõusma naisi, kes on võimelised looma ühe-naise-kirjanduslugu, mis seniseid eranditult ühe-mehe-kirjanduslugusid teise sugupoole vaatepunktist korrigeeriks. Veel parem, kui naise ja mehe vaatepunkt loodavas uues kirjandusloos uut tasakaalu otsides põimuksid.

Lõpuks tahaksin hispaania kirjanduslugude kogemuse najal viidata veel ühele võimalusele, mis ehk võiks pakuda uusi lahendusi Eesti jaoks, kus võimekate kirjanduslugude kirjutajate üheaegseks esiletõusuks ei ole palju lootust. Ajavahemikul 1979–1992 ilmus Barcelonas maineka kirjandusteadlase Francisco Rico peatoimetamisel üheksas köites „Hispaania kirjanduse ajalugu ja kriitika” (Rico 1979–1992). See on erilaadne kirjandusajalugu. Erandiks sissejuhatavad peatükid (olgu Ricolt eneselt või teistelt kodu- või välismaistelt õpetlastelt), on iga nähtust või autorit / autoreid vaatleva suure peatüki alla koondatud katkendid nii hispaania enda kui ka välismaa kirjandusuurijate juba varem ilmunud esseedest ja artiklitest (tavaliselt kuni 10 lk pikad, iga nähtuse kohta kuni 10 erinevat käsitlust).

Niisuguses teoses oleneb kõik tekstide väljavalija peenetundelisusest ja tasakaalukusest. Mainitud kirjandusajaloos on tekstide autoreiks enamasti kõige nimekamad õpetlased. Nii kujutab teos endast rõõbiti hispaania kirjanduse ajalooa hispaania kirjanduskriitika / kirjandusteaduse ajalugu. On välistatud see, et kirjandusajaloos paneb end maksma mingi ühe ajaloohetke (tihti ideoloogiliselt kallutatud) vaatepunkt. Võimalus on jälgida erinevate aegade ja autorite (mõnikord vastandlikkegi) arusaamu ja lähenemisi. Igale

peatükile järgneb selleski koguteoses põhjalik bibliograafia, kus ei ole unustatud ühtki tähelepandavat käsitlust.

Seda mudelit saaks teisendada eesti kirjanduse uurimise võimalustest-vajadustest lähtudes. Igatahes ei peaks me

päris ilma jääma lootusest, et meie vaimsuse südamiku ajalooline läbivaalustamine jätkub.

JÜRI TALVET

Kirjandus

- Annus, Epp, Epner, Luule, Järv, Ants, Olesk, Sirje, Süvalep, Ele, Velsker, Mart 2001. Eesti kirjanduslugu. Tallinn: Koolibri.
- Cornis-Pope, Marcel, Neubauer, John (koostajad) 2004, 2006, 2007. History of the Literary Cultures of East-Central Europe. I–III. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins.
- Engel, Manfred, Dieterle, Bernard, Gillespie, Gerald (koostajad) 2008. Romantic Prose Fiction. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins.
- Hasselblatt, Cornelius 2006. Geschichte der estnischen Literatur. Berlin–New York: Walter de Gruyter.
- Kruuspere, Piret (toim) 2008. Eesti kirjandus paguluses XX sajandil. (Collegium litterarum 9.) Tallinn: Eesti TA Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.
- Manolescu, Nicolae 2008. Istoria critica a literaturii Romane. Bucuresti: Paralela 45.
- Pedraza Jiménez, Felipe B., Rodríguez Cáceres, Milagros 1980–2002. Manual de literatura española. I–XIV. Pamplona: Cenlit Ediciones.
- Rico, Francisco (koostaja) 1979–1992. Historia y crítica de la literatura española (Editorial Crítica). I–IX. Barcelona: Crítica.